

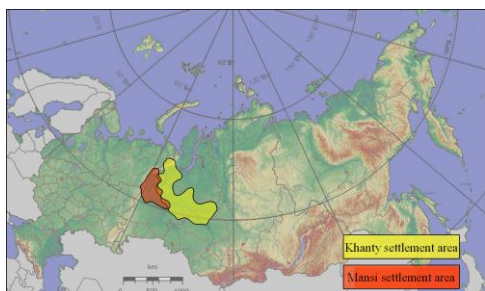
1. Célkitűzés

Előadásom célja, hogy az ugor nyelvek példáján bemutassam, a nyelvtudomány milyen eszközökkel élhet írásbeliséggel nem rendelkező nyelvek őstörténetének felderítésére. Egyrészt amellet fogok érvelni, hogy az alkalmazható nyelvészeti megközelítések között nincsenek fontosságbeli különbségek: az összehasonlító módszerek közül valamennyinek, azaz a történeti összehasonlító módszernek, az areális nyelvészetnek és a kontaktológiai vizsgálatoknak, valamint a tipológiának azonos a súlya. Másrészt meg amellet fogok érveket felhozni, hogy csakis e három összehasonlító módszer együttes alkalmazása hozhat eredményt nyelvek őstörténetének vizsgálatában. Okom arra vonatkozóan, hogy miért az ugor nyelveket választottam példaként, könnyen megfogalmazható: a magyar nyelv előtörténete nem ismerhető meg és nem tárgyalható ahhoz a két nyelvhez, az obi-ugor nyelvekhez fűződő történeti viszonyának ismerete nélkül, amelyek az uráli nyelvcsalád tagjai közül hozzá a legközelebb állnak. A három nyelv közös előzményéből való kiválás és az adatolt, nyelvemlékes kor közötti ősmagyar korszak igen összetett nyelvi eseményei nem vizsgálhatók szisztematikusan, rendszerezetten, ha nem vagyunk tisztában azzal, milyen lehetett az a nyelvi változat, az ugor együttélés nyelvi változata, amelyik a kiindulópontot jelenti az ősmagyar tekintetében. A nyelvtudomány módszertani felkészültsége nyelvek őstörténetének tanulmányozására a 19. század végétől egyre differenciáltabb lett. Előadásomban, mely hangsúlyozottan módszertani jellegű, nem a három nyelv rendszerbeli azonosságairól vagy különbségeiről szándékozom számot adni, s az sem célom, hogy a rokonításuk mellett vagy ellen felhozható érveket mérlegeljem. Arra próbálok rámutatni, milyen módszereket vethet be a nyelvészet az őstörténet vizsgálatakor, s arra is, hogy a nyelvi őstörténeti kutatásokban miért nem lehet kizárólagos szerepet tulajdonítani az összehasonlító módszerek egyikének sem. A nyelvtudományban általában, de a történeti és diakrón nyelvészetben különösképp fontos, hogy a múltról tehető állításokat plauzibilitásuk szerint értékeljük. Ez pedig csakis a különféle megközelítések révén hozható eredmények összevetésével lehetséges.

Mondandómat a következő rend szerint adom elő: az ugor nyelvekre vonatkozó legalapvetőbb ismérvek bemutatása után (2.) megkísérlem elhelyezni a nyelvtörténet

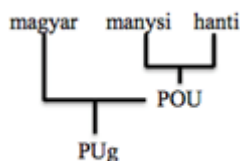
helyét az őstörténetre vonatkozó történeti tudományok között (3.), majd az ugor nyelvek példájának segítségével rámutatok arra, a különféle összehasonlító módszerekkel milyen ismeretekhez juthatunk nyelvek előtörténetét illetően (4.). Összefoglalásként az ugor kutatások egyik legaktuálisabb eseményére utalok (5.).

2. Az ugor nyelvek

A manyisi (vogul), a hanti (osztják) és a magyar együttesen a finnugor nyelvcsalád ugor ágát képezi. A két obi-ugor, hagyományosan írásbeliséggel nem rendelkező nyelvet Nyugat-Szibériában, Közép-Oroszországban főként az Ob folyó

és mellékfolyói mentén beszélik. A hanti és a manyisi az uráli nyelvek között a legveszélyeztetettebbek közé tartozik. Az 558 000 km² területen (ami nagyobb, mint Franciaországé) a két őshonos nép ma már csak 1,5 százalékát adja a terület lakosságának, elsősorban a folyamatos, főként orosz bevándorlás következtében. A 22 000 hanti közül 30 százalék, a 8000 manyisi közül 20 százalék beszéli anyanyelvét, többségük mindkét nyelv esetében 50 év feletti, s a fiatalabb generációk már nem sajátítják el e nyelveket. A nagy dialektális megoszlású hanti nyelvjárásai közül a déli csoport teljesen kihalt, a manyisi dialektusok közül már csak az északi él. A hagyományos kettős elágazású családfamodell szerint a finnugor alapnyelvből (PFU) először az ugor nyelvek együttese vált ki (ugor alapnyelv, PUg), s élt önállóan az i. e. 3. évezred végétől körülbelül az i. e. 1. évezred közepéig az Urál hegység déli ligetes-sztyeppés vidékén. Ezt követően a magyar beszélői közösség vándorolt el, s jóval később az obi-ugorok (obi-ugor alapnyelv, POU) is kettéváltak. A két obi-ugor nyelv közötti egyezések jelentősebbek, mint a két nyelv és a magyar közöttiek, megfontolásokra adva okot egymás közötti viszonyukat illetően, különös tekintettel arra, hogy a magyar és a manyisi közötti egyezések száma, illetőleg jellege

számottevőbb. Míg az uráli nyelvcsalád a világ közel 30 (hangzó) nyelvcsaládjá között tudományosan a legmegalapozottabbak közé tartozik, a nyelvcsaládon belüli, egymás közti nyelvi relációk tekintetében adódnak még vizsgálendő részletek.

3. Nyelvtörténet és társai

A nyelvi őstörténet (nyelvészeti paleontológia, alkalmazott nyelvtörténet) a történeti nyelvészet megállapításait alkalmazza történelmi, kultúrtörténeti következtetések levonására. Humán tudományokkal (a régészettel, a történettudománnyal, az etnográfiaival stb.) és természettudományokkal (a humánbiológiával, a genetikával, az ökológiával, földrajztudománnyal stb.) együtt interdiszciplináris területet képezve kísérel meg minél pontosabb következtetésekre jutni emberi közösségek múltját, annak rekonstruálását illetően. Hiszen a nyelvi változásoknak messze túlnyomó többsége megmagyarázhatatlan mindazon társadalomtörténeti (demográfiai, gazdasági), illetve ökológiai folyamatok nélkül, amelyek a beszélői közösség történetére befolyással vannak. A nyelvi őshazára vonatkozó megállapításokkal, a migrációelmélettel, az alapnyelvek rekonstruált szókincséből adódóan a kultúrára vonatkozó következtetésekkel, a jövevényszó-kutatásokkal, az onomasztikával, a dialektológiával, a nyelvi változatok terjedésével – és még lehetne folytatni a sort – együtt az összehasonlító módszerek értékes információkkal szolgálnak a nyelvi őstörténet számára. A nyelvi őstörténetnek azonban megvannak a maga korlátai vagy még inkább zsákutcái, amelyek nem utolsósorban az említett társtudományokkal való kevésbé differenciált egyeztetésekből adódhatnak. Csupán az etnikum és a nyelv összefüggéseire utalva: valamely közösség etnikai besorolása csupán a közösségtől beszélt nyelv alapján, illetőleg megfordítva, valamely közösség nyelvi besorolása pusztán etnikai jellemzői alapján félrevezető, nem felel meg a valóságnak. Ugyanazon etnikai csoport beszélhet különféle nyelveket, s azonos beszélői közösségek is felépülhetnek különféle etnikai csoportokból. Nem szólva arról, hogy a nyelv változása és a kultúra változása igen eltérő természetű folyamat: anyagi kultúráját egy közösség sokkal gyorsabban cserélheti fel, mint a nyelvét. Egy 4000 évvel ezelőtti észak-európai régészeti kultúra – például a fésűs kerámia kultúra – képviselői vajon etnikailag és nyelvileg homogén népeiséget képviseltek? A cserépdarabok nem beszélnek semmilyen nyelven, s csak óvatos egyeztetések révén deríthető ki, a régészet milyen segítséget nyújthat a nyelvészetnek alapnyelvek datálását illetően. Ezért jelenthet jókora módszertani csapdát minden kísérlet, amely az archeológia vagy a történelem és a nyelvészet eltérő fogalmi rendszerének „egy-az-egyben” való megfeleltetését cálozza. Persze a régészetnek is van panaszkodnivalója a nyelvtörténetre: a történeti nyelvészet még a legdifferenciáltabb módszerekkel sem képes körülbelül 6000 évvel régebbi időszakig visszanyúlni, mert a rekonstrukció

homogenizáló jellege következtében minél mélyebbre hatolunk vissza az időbe, úgy mállik szét szinte kezeink között az adat.

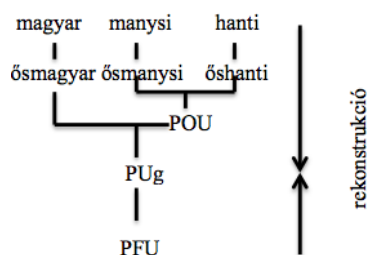
4. Az összehasonlító nyelvészet változatai

Ismeretes, hogy nyelvek összehasonlításának, attól függően, hogy mi az összehasonlítás célja, különféle módjai vannak. Tudománytörténetileg a 19. századig visszanyúlóan a legrégebbi a nyelvek lehetséges rokonsági viszonyait vizsgáló történeti összehasonlító módszer, mely a különféle nyelvi szintekben megmutatkozó szisztematikus megfelelések (azonosságok, illetőleg különbözőségek) alapján következtet nyelvek genetikus kapcsolatára. A kontaktusnyelvészet arra kíváncsi, hogy a nyelvek közötti hasonlóságokat miként eredményezik nyelvi kölcsönhatások, legyenek azok bár areálisak (több nyelv földrajzi közelségéből adódók), vagy csupán két nyelv kapcsolatából következők, megmutatkozva – noha nem azonos gyakorisággal – valamennyi nyelvi szintben. A nyelvtipológia (s vele karöltve az univerzálékutatás) pedig azt vizsgálja, hogy mindazok az egyezések, amelyek nem tulajdoníthatók sem rokonsági összefüggéseknek, sem pedig nyelvi kontaktusokból adódóknak, miként következnek az emberi nyelvre jellemző szerteágazó, de mégiscsak véges számú tulajdonságok összességéből. A bevezetőben mondottakat megismételve: mindezen összehasonlítások egyaránt, egyenlő súllyal jönnek számításba nyelvek (elő)történetének a vizsgálatában.

4.1. A történeti összehasonlító módszer

A különféle nyelvi szintekben (a fonológiában, a morfológiában, a szintaxisban, a szemantikában és a szókincsben) megmutatkozó szisztematikus egyezések, de még inkább szisztematikus különbözőségek alapján a nyelvek egymáshoz viszonyított rokonsági foka a nyelvi családfán modellálható (lásd a fenti ábrát). A hagyományos modellben, melynél minden problémája ellenére jobbat – noha történnék rá kísérletek, főleg olyan nyelvek esetében, amelyek sajátos történetük miatt kevésbé feleltethetők meg a hagyományos családfának, ám az ugor nyelvek nem ilyenek – még nem tudott szerkeszteni a nyelvtörténet, minden nyelvnek csak egyetlen előzménye van, ami azután tovább és tovább ágazhatik (a hagyományos modell szerint mindig kétfelé). A legkorábbi ős (az ugor nyelvek esetében az uráli alapnyelv) és a mai nyelvek (leány nyelvek) között a szétválásoknak megfelelően közbülső nyelvi szintek adódnak (ezek a közbülső vagy relatív alapnyelvek). A magyar, a manysi és a hanti esetében ilyen a finnugor alapnyelv és az ugor alapnyelv, az obi-ugor nyelvek esetében meg még az

obi-ugor alapnyelv. Ahhoz, hogy például a magyar nyelv legközvetlenebb előzményét, az ugor alapnyelvet megismerhessük, először az obi-ugor nyelvek legkorábbi állapotát (tehát az ősmagyarsit, az őshantit) figyelembe véve rekonstruálendő az obi-ugor állapot, majd ezt az ősmagyarral egybevetve az ugor alapnyelvi állapot.

A modellben megjelenő nyelvek beszélőinek elkülönüléséről (mely nem jelent automatikusan térbeli elkülönülést is, ha mögötte társadalmi okok húzódnak meg), földrajzi szétvándorlásáról és kultúrájuk változásáról e modell nem árul el semmit, s nem is ilyen céllal jött létre. Ugyanakkor

tudvalévő, hogy beszélői közösségek migrációját sokféle ok indukálhatja, a térben és időben zajló mozgások során a legkülönfélébb kapcsolatoknak lehet kitéve a közösség és a nyelv. A nyelv, ami őrzi a történeti előzményből átöröklött rendszerbéli tulajdonságait, de kialakít ettől független önálló tulajdonságokat és ugyanakkor különböző mértékben, de felmutat nyelvi kontaktusokból adódó hatásokat is. Ez a nyelvek „normális” létezési és változási módja. Ennek ellenére világos az is, és erről nem szabad megfeledkezni: az átöröklött tulajdonságok és a kontaktusokból származó tulajdonságok ontológiai szempontból különbözők.

A múlt század hetvenes éveinek legvégére a finnugristikában a hangtani, morfológiai és szókincsbéli egyezések szisztematikus áttekintése és mérlegelése alapján – jóllehet nem fenntartások nélkül – konszenzus fogalmazódott meg az ugor nyelvek egymáshoz való viszonyát, illetve egy ugor alapnyelvi szint rekonstruálhatóságát illetően, ami a hagyományos családfamodellnek felel meg. Két vagy több nyelv együttes kiválásának egy közös előzményből és együttes önállósulásának bizonyítéka, hogy olyan tulajdonságokkal rendelkeznek, amelyekkel más, velük rokon nyelv nem. Ezek a tulajdonságok kétfélek lehetnek, jóllehet mindkettőt innovációnak, közös újításnak nevezzük. Innovációról van szó akkor, amikor a közös előzményből átörökített nyelvi elemek vagy szerkezetek azonos változási folyamatokon mennek keresztül, olyan folyamatokon, amelyek a többi rokon nyelvben nem figyelhetők meg. Az ugor nyelvek esetében ilyen például a '2' jelentésű számnév nem jelzői alakjának morfológiai megformáltsága, amelyben a kettősszám *γ jelölőjével jönnek létre ezekben, s csak ezekben a nyelvekben az alakok:

(1a)	jelzői alak	(1b)	nem-jelzői alak
magyar	<i>két</i>		<i>kettő</i> (< * <i>kätVγ</i>)
manysi (északi dial.)	<i>kit</i>		<i>kitəγ</i>
hanti (keleti dial.)	<i>kät</i>		<i>kätəγ</i>

Közös innovációról beszélünk akkor is, amikor egy eladdig nem létező elem vagy szerkezet jelentkezik az együttesen kivált, s közbülső alapnyelvet alkotó nyelvi változatban. Ilyen például az *l* elem, amelyik megvan egy sor 'valahonnan ki-/el' jelentésű (ablativusi) toldalékban, határozószóban, névutóban (Honti 2012. 47):

(2)	magyar	manysi (északi dial.)	hanti (északi dial.)
	<i>-ból/-ből</i>	<i>-nəl: konəl</i> 'kívülről'	<i>-əʎta: kaməʎta</i> 'kintről'
	<i>-tól/-től</i>	<i>jujil</i> 'hátról'	<i>nəməʎta</i> 'fönről'
	<i>-ról/-ről</i>		
	<i>mögül</i>		
	<i>közül</i>		

4.2. Nyelvi kapcsolatok: areális hatások, kontaktusok

Közös innovációról beszélünk akkor is, amikor szorosabb együttélésük folyamán a nyelvek kapcsolatba kerülnek más nyelvekkel (beszélői közösségekkel), amelyektől nyelvi elemeket vagy szerkezeti mintákat kölcsönöznek, s bizonyítható, hogy azokat még nem további, önálló életük során vették át, azaz nem egymástól függetlenül. Ezek a kontaktusok, mint utaltunk rá, a családfamodellen nem ábrázolhatók, holott egyenrangúan fontos érvek nyelvek őstörténetét illetően. Például a magyar '7' számnév, ami az ősirániból került át az ugor alapnyelvbe, s így öröklődött át a magyarba:

(3)	magyar <i>hét</i> '7; weak, Woche'	~	manysi (északi dial.) <i>sāt</i> ~	hanti (északi dial.)
	<i>läpat</i> < PUg. * <i>šäptV</i> '7; weak, Woche'		<	ősiráni * <i>sapta</i> '7'

Bizonyíthatóságon azt értjük, hogy a közösen átvett szavak alakjának változására ugyanazok a folyamatok jellemzők vagy pedig másfélék, mint a korábbi alapnyelvből együttesen átöröklött vagy belső keletkezésű alakokra. Nyelvek történetét vizsgálva

gyakran meglehetősen nehéz elkülöníteni a közvetlen nyelvi kapcsolatokat azoktól a kontaktusoktól, amelyek több nyelv földrajzi szomszédságából, hosszabb ideig tartó kapcsolatrendszeréből adódnak. Ilyenkor az areális közelségek következtében (ugyancsak kölcsönzések révén persze) hasonló tulajdonságok alakulhatnak ki egymással egyébként rokonságban álló nyelvek (másodlagos egyezések) és nem rokon nyelvek között is. Az ugor nyelvek egyik legjellemzőbb tulajdonsága és összetartozásuk egyik bizonyítéka, hogy bennük a finnugor alapnyelvi szibilláns mássalhangzók egységes képet mutató változása ebben a korban kezdődött el:

(4)

PFU *s/*š › magyar $\emptyset$, manysi t , hanti $l \sim j \sim \emptyset \sim \Lambda \sim t$

PFU *ś › magyar, manysi, hanti s [=sz]

Ezek a változások markánsan elkülönítik az ugor nyelveket a többi finnugor nyelvtől. Ám ha olyan uráli nyelvekben – s ilyenek a szamojéd nyelvek –, amelyek Szibériában az uráli nyelvek keleti ágához tartozóan ugyanazt a változást mutatják, mint a hanti vagy a manysi, akkor felmerül annak a lehetősége, hogy a fenti változás inkább földrajzi közelségnek és nyelvi egymásrahatásnak a következménye. Ilyenkor mérlegelni kell, melyik a plauzibilisebb magyarázat, de van egy harmadik lehetőség is. Ismeretes, hogy egy nyelvi változást egy és ugyanazon nyelvben vagy az adott nyelvvel szomszédos nyelvben már létező forma vagy szerkezet felerősíthet, megtámogathat. A genetikai kapcsolat egyik bizonyítékaként szereplő hangváltozás bizonyíték volta nem gyengül, hanem szélesebb kontextusba helyeződik. Ezek a bonyolult kölcsönhatások együttesen vizsgálandók, óvatosan kezelve a magyarázati lehetőségek (vagy csak belső keletkezéssel vagy csak külső hatással magyarázható-e egy jelenség) kizárólagosságát.

Történeti szempontból minden nyelv mutat rétegződéseket aszerint, hogy különféle kontaktusainak (areális kapcsolat, közvetlen kölcsönzés, ad-/szupersztrátum) köszönhetően az átvett elemek vagy minták mikor kerültek be a nyelvbe. Ennek megfelelően, kiindulópontként a közös előzményből hozott, de folyamatosan változó tulajdonságokat s a belső fejleményeket véve alapul, a kontaktusokból adódó elemek és tulajdonságok rétegződését, sztrátumainak egymásra és egymásba épülését mutatják a nyelvek. Az őstörténeti vizsgálatokban – s ez nem csupán a jövevényszavak azonosítására vonatkozik – a nyelvészeti sztratigráfia éppen e sztrátumok, rétegek szétválasztására irányul. S ez az a pont, ahol a kontaktusokból

adódó eredmények az archeológia megállapításaival óvatosan összevetve támpontot nyújthatnak egy nyelv beszélői közösségének migrációját, kultúrájának változását illetően (a finnugrisztikában a számi nyelvek indoeurópai jövevényszavaira vonatkozóan lásd például Kallio 2009).

4.3. A nyelvészeti tipológia

Felmerül a kérdés, vajon a tipológia, ami elsősorban nem genetikailag, s nem is areális-kontaktológiai tekintetben hasonlítja össze a nyelveket, miként lehet mégis egyenrangúan fontos módszer az őstörténeti vizsgálatokban. A nyelvi őstörténet, mint ahogyan írásbeliséggel nem rendelkező nyelvek korábbi állapotainak s a diakrón folyamatoknak a megismerése sem, nem lehetséges másként, csupán a rekonstrukció segítségével. A rekonstrukció megbízhatósága egy sor, ismert feltételtől függ, de közöttük is kitüntetett helyet foglal el az uniformitás elve, ami azt mondja ki, hogy a múlt állapotaira rekonstruált folyamatok nem különböznek a jelenben érvényes és valós időben megfigyelhető folyamatoktól. Másként fogalmazva: nem rekonstruálható olyan elem, rendszer vagy folyamat, ami ellentmond a természetes nyelvekről rendelkezésre álló tapasztalatunknak. A természetes nyelvek rendszerbéli tulajdonságait, jelenségeinek implikatúráit pedig a tipológia bocsátja rendelkezésünkre. Így már könnyen belátható, hogy az elv betartása hogyan menti meg az őstörténetet (is) attól, hogy olyasmit posztuláljon, aminek semmi köze – fogalmazzunk általánosítva – az emberi nyelvhez. De hozzásegíthet ahhoz is, hogy az alternatívként jelentkező rekonstrukciók közül a tipológiailag és történetileg plauzibilisabbat részesítsük előnyben.

5. Összefoglalás

Előadásomban sorra vettem, hogy a nyelvészeti összehasonlító módszerek miként alkalmazhatók nyelvek őstörténetének megismerésében, s érveket igyekeztem felhozni arra, e módszerek miért nem nélkülözhetik egymást a kutatásban. Az őstörténeti vizsgálatok messze túlnyomó többsége, érthető módon, a szókincsvizsgálatokra irányul, hiszen egy közösség valamikor kultúrája, lakóhelye, vándorlása, egyáltalán az, hogy múltja, történelme van, a szavakban, jelentésükben tükröződik legközvetlenebbül. Azonban abban a folyamatban, amelynek eredményeként nyelvek szókincsét a maguk fonológiai, szemantikai és grammatikai jellemzőjével (például szófaji hovatartozásukkal, morfológiai felépítésükkel) együtt magunk előtt látjuk, mozgósítva van a nyelv valamennyi szintjéről alkotott történeti

tudásunk. Az őstörténet kutatása a nyelvész számára a nyelv történetének kutatását jelenti a maga teljességében. – Az ugor nyelvek történetének szisztematikus, a rendszer valamennyi szintjére kiterjedő összefoglaló leírása még nem történt meg, s ennek okai szerteágazók. A magyar nyelv honfoglalás előtti, nyugati ótörök jövevényszavainak feldolgozása, a WOT, mintegy szükségszerű módszertani „melléktermékként” azonban kezünkbe adja az ugor alapnyelv hangtörténetének egy változatát s az ősmagyarét is (ami nélkül ugor hangtörténet aligha lenne elképzelhető). Ezzel esély teremtődött tehát arra, hogy az ugor nyelvek és a magyar nyelv őstörténeti kutatása új lendületet kapjon. Úgy legyen.